

непридатними для проживання [15, 84]. У селі Воробіївка Полонського району при відступі нацисти знищили 49 сімей, що нараховували 250 осіб. Таких сіл в окрузі було багато [16, 62–62 зв.]. Подібні злочини здійснювали загарбники й в інших областях України.

Під час відступу окупантів із території України особливо великих збитків було завдано технічній базі сільського господарства республіки, адже цілеспрямовано грабувалось і вивозилось до Німеччини все, що мало хоч якусь цінність, насамперед техніка та інвентар. Те, що не можна було вивезти, – спалювалося, руйнувалося та знищувалося. У цей період гітлерівці вивезли до Німеччини або знищили 56 972 трактори, 24 556 комбайнів, 33 038 сівалок, 16 988 молотарок, 45 688 плугів, 6479 двигунів, 5092 автомобілі та багато тисяч інших сільськогосподарських машин і реманенту [17, 178; 18, 187; 6, 104]. Село залишилося навіть без таких простих транспортних засобів, як вози та сани: гітлерівці вивезли їх 1278 тис. одиниць (у т.ч. 664,4 тис. возів), а також до 80 % шкіряної зброї [19, 264; 20, 36–37]. На період відступу окупантів припадає більшість і зруйнованого та пограбованого майна українських колгоспів, радгоспів та МТС, знищених там, 251 тис. будівель виробничого призначення, тваринницьких та житлових споруд, потравлених та спалених 18 тис. га посівів сільськогосподарських культур [19, 264–266].

Як відомо, за період окупації України німецькі загарбники реквізували в усіх групах селянських господарств 7594 тис. голів великої рогатої худоби, 9333 тис. свиней, 7300 млн. овець і кіз, 3300 тис. коней, 59300 тис. шт. домашньої птиці [19, 187]. І хоч немає можливості точно встановити, яка саме кількість худоби та птиці була реквізована загарбниками в період здійснення тактики “випаленої землі”, можна зробити висновок, що в загальних реквізиціях вона була досить значною.

Від німецьких окупантів не відставали і їхні союзники. Упродовж листопада – грудня 1943 р. румунські загарбники вивезли із “Трансїстрії” 1212 вагонів олійного насіння та 6038 вагонів іншого добра [21, 347]. Грабували худобу, запаси продовольства, домашні речі в селян і відступаючі угорські, словацькі та італійські військові частини, що відступали.

Підсумовуючи вище викладене, можна зробити висновок про те, що застосована нацистськими окупантами тактика “випаленої землі” під час відступу мала яскраво виражений грабіжницький та злочинний характер, була спрямована на максимальне вилучення з українського села матеріальних цінностей, техніки, худоби, продовольства та ін., знищення сільськогосподарського потенціалу і сільського населення України. Наслідки здійснення окупантами цієї тактики українське село відчувало не одне повоєнне десятиліття.

Подальше поглиблене дослідження та висвітлення цієї трагічної сторінки в історії українського села залишається й надалі важливим завданням в історіографії Великої Вітчизняної війни.

грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) – К., 1999; Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993; Історія міст і сіл Української РСР : У 26 томах. – К., 1969 – 1974 та ін.

2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 485.
3. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986.
4. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.). – М., 1968.
5. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 223.
6. Київський процес : Документи та матеріали / Упор. Л.М. Авраменко. – К., 1995.
7. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 – 1944 гг. Сборник документов и материалов. – Харьков, 1965.
8. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Сборник документов. – Запорожье, 1959.
9. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К., 1968.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62.
11. Німецькі окупанти на Полтавині (1941 – 1943 рр.). Збірник документів. – Полтава, 1947.
12. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-629. – Оп. 1. – Спр. 7.
13. Золотоніщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Документи. Спогади. Статті. – Черкаси, 2000.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 32.
15. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Львів, 1960.
16. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-863. – Оп. 2. – Спр. 27.
17. Лаута С.П. Колгоспне селянство радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965;
18. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000
19. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Документы и материалы в трех томах. – Т. 3 – К., 1985.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 33.
21. История Украинской ССР : В 10 – ти томах. – Т. 8. – К., 1984.

О. М. Гончаренко

ПОЛІТИКА СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” (1941 – 1944 рр.)

Події Другої світової війни стали одним із переломних випробувань та своєрідним вибором, що постав перед українським народом. Німецькі окупанти, користуючись різноманітними ідеологічними штампами, основним з яких була ідея “звільнення” українців з-під влади сталінського режиму, прагнули внести розкол у тогочасне

1. Див: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: У 3-х томах. – К., 1969; Безсмертя. Книга пам'яті України 1941 – 1945. – К., 2000; Лаута С.П. Колгоспне селянство радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965; Немятый В.М. В борьбе за срые

суспільство. Складовою частиною нацистського “нового порядку” в Україні було застосування широкого кола методів впливу на суспільну свідомість тієї частини мирного цивільного населення, яка через невдачі радянського керівництва залишалася на окупованій вермахтом території. Численні приклади військово-політичних конфліктів минулого та сучасності засвідчують прагнення окупантів виправдати експансіоністські мотиви своїх дій ідеями “захисту” цінностей демократії, боротьби із загрозою встановленому світовому порядку. При цьому використовуються елементи подібних методів та методик впливу на суспільну свідомість населення окупованих територій та світову громадську думку. Тому вивчення методів ідеологічного впливу окупаційних адміністрацій викликає значний науково-практичний інтерес, дозволяючи відділити дезінформацію від реальних планів та намірів. Названа проблема має зв’язок із науковими і практичними завданнями, адже її вирішення дозволяє з’ясувати такі аспекти окупаційного режиму в Україні, як: формування колаборації; вплив попередньої політики сталінського режиму на поведінку мирного цивільного населення, яке перебувало на окупованій території; співвідношення між тактичними й стратегічними планами окупантів щодо майбутнього завойованих народів. Вивчення сформульованої проблеми має зв’язок із практичними завданнями, дозволяючи виділити ступінь впливу дезінформації на зміну масової політичної свідомості населення, яке справді постраждало від дій попереднього політичного режиму. Для реалізації поставленої мети потрібно дослідити форми та методи ідеологічного впливу на селянство Рейхскомісаріату “Україна”, а також визначити комплекс соціально-політичних цінностей, характерних для застосування нацистської ідеології, спрямованої на українське селянство, що постраждало від модернізації 20–30 рр. ХХ ст.

Проблема ідеологічної обробки населення окупованих територій СРСР стала предметом вивчення партійних фахівців-теоретиків та практиків-пропагандистів у межах як загальних, так і спеціальних наукових досліджень радянського періоду. Певна увага при цьому приділялась аналізу методики організації нацистської агітації [1, 222–238]. Радянські історики вивчали проблему організації нацистського й радянського пропагандистського апарату впливу на населення [2, 27, 28]. Марксистсько-ленінська методологія, установки партійних та державних лідерів СРСР, цензура, що застосовувалася при проведенні відповідних досліджень, сприяли тому, що в роботах цього періоду відсутні були матеріали окупаційної преси, які стосувалися багатьох негативних сторін радянської дійсності 20–30 рр. Тому ці праці були безпредметними, детермінованими завданнями ідеологічного характеру. Як і радянська контрпропаганда періоду війни, у цих роботах відсутня дискусія з приводу ідей “юдео-більшовизму”. Напрацювання історичної науки радянського періоду вже не можуть задовольнити сучасні уявлення про ідеологію нацизму, яка застосовувалась як головний засіб впливу на населення окупованих територій. Так, аналізуючи змістову частину нацистської окупаційної преси, дослідники не могли визначити достовірність матеріалів, які досить широко використовувались і, зокрема, стосувалися злочинів сталінського режиму.

Вивчення зазначених аспектів нацистської окупаційної пропаганди розпочалося лише в 90-х роках ХХ ст. істориками, які досліджують особливості нацистського окупаційного режиму в Україні та політику Голокосту як його складову частину. У цьому плані необхідно виділити роботу М. Тяглою [3] та російського дослідника І. Альтмана [4]. Водночас початковий етап вивчення проблеми не дозволив проаналізувати всі аспекти нацистської пропаганди, що здійснювалася на окупованих територіях. У цих роботах не виділено типи публікацій, що поширювали ідеї боротьби з “юдео-більшовизмом” та ступінь їхнього впливу на населення, що перебувало на окупованих територіях. Отже, враховуючи сучасні зміни в галузі історичної науки та попередні напрацювання, необхідно дослідити особливості ідеологічної обробки населення окупованих територій УРСР.

“Пропаганда допомогла нам прийти до влади. Пропаганда допомагає нам утримати владу. Пропаганда допоможе нам завоювати весь світ!” Такі заклики плакатів у дні партз’їзду НСДАП у вересні 1936 р. відображали ставлення нацистського керівництва до ідеологічної роботи. Роль пропаганди як цілеспрямованого поширення і нав’язування системи поглядів та ідей, спрямованих на досягнення політичної мети нацизму, була охарактеризована досить точно [5, 518]. Нацистське керівництво вже мало значний досвід ідеологічної обробки населення, безпосередньо в самій Німеччині та країнах, на той час окупованих вермахтом. Проте використати цю модель для ідеологічного впливу на населення окупованої території УРСР було неможливо. Пошук модифікованого варіанта нацистської ідеології, пристосованої для використання на окупованій території УРСР, призвів до появи теорії “юдео-більшовизму”. Завдяки їй нацистське керівництво отримало можливість ототожнити євреїв з ВКП (б) та НКВС, звинуватити їх у переслідуванні українського населення, а також назвати себе “визволителями” від смертельно небезпечного для України й Європи “юдео-більшовизму” (у нацистській термінології – “жидо-більшовизму”). На євреїв було покладено відповідальність за злочини сталінського режиму, вчинені ним проти народів СРСР. У перших зверненнях окупантів було зазначено: “Вас пригнічували московіти і поляки, мучили та експлуатували більшовики-жиди... Ми хочемо допомогти Вам звільнитися від гніту жидів і більшовиків...” [6, 22, 23]. Із перших днів окупації нацисти розпочали ідеологічну обробку населення, в якій центральне місце належало расистському антисемітизму, при цьому прагнули довести, що репресивні заходи стосуються виключно євреїв. Нацисти використовували технічні засоби пропаганди, у т.ч. радіостанції, пересувний пропагандистський центр, спецбатальйон У-3. На сценах театрів ішли вистави, у яких головними дійовими особами були євреї-чекісти, що знищували українців. На екранах кінотеатрів демонструвалися антисемітські фільми, наприклад “Жид Зюс” [7, 75]. Масовими тиражами видавалися брошури “Влада Сталіна”, “В застінках ДПУ”, “Чому я ворог радянської влади” [8, 32].

Німецькі окупанти, користуючись різноманітними ідеологічними штампами, основним із яких було “звільнення” з-під влади більшовизму,

прагнули внести розкол в українське суспільство. Центральне місце в ідеологічній обробці населення окупованих територій належало періодичній пресі. Націстські листівки, плакати та інша наочна пропагандистська продукція могли виконати короткотермінові завдання переважно інформаційного рівня, а для створення або ж відновлення діяльності кінотеатрів, радіомережі потрібен був не лише певний час, але й значні фінансово-економічні ресурси. У зв'язку з цим преса стала домінантою ідеологічного впливу на населення. Україномовна преса почала друкуватися в перші дні "нового порядку" і відповідала структурі адміністративних окупаційних органів влади. Не вдаючись до аналізу структури окупаційних органів влади, зазначимо, що газети виходили в центрах гебітскомісаріатів і поширювалися по всіх містах і селах цих окупаційних утворень. Так, газету "Васильківські вісті" видавало правління Васильківської округи на районі Васильківський, Фастівський, Гребенківський, Обухівський, Кагарлицький і Ржищівський. Загалом створення окупаційної преси залежало від багатьох чинників: наявності поліграфічної бази, запасів паперу, кваліфікованих спеціалістів, у т.ч. журналістів. Назвемо лише характерні риси, що притаманні всім окупаційним виданням. Завдання українськомовної преси найповніше окреслив Е. Кох. Із цього приводу він зауважував, що преса є "... засобом впливу на населення пропагандою й політикою, наказаною рейхскомісаром. Вони не служать народним і культурним завданням населення або окремим групам або навіть віросповіданням" [9, 80]. Досліджуючи зазначену проблему, необхідно враховувати обставини, за яких частина публікацій створювалась у відповідних відомствах Берліна і після певного редагування на місцях поширювалась в пресі. Таким чином журналісти, які працювали в окупаційних виданнях, могли не мати власної думки, їх використовували як технічних працівників, що мають певну свободу дій у власне тактичних питаннях. Єдиним винятком з усього загалу колективів журналістів, які працювали на потреби III Рейху, була лише редакція "Українського слова", колектив якої за своєї націоналістичні політичні переконання був розстріляний. Щоправда, це не заважало до 14 грудня 1941 р. виконувати поставлені завдання, після чого вони повторили долю своїх ідейних супротивників, опинившись у Бабиному Яру. Водночас українські націоналісти намагалися проводити власну політику. В одній із характерних публікацій у виданні, що перебувало під контролем націоналістів, із цього приводу було сказано: "... ніхто ніколи нікому не допоможе, якщо він сам собі не допоможе. Яка нація чи держава числить на чужу поміч, завсіди обезславленою, розшматованою і безсилою залишається без неї. Треба числити лише на свої власні сили і глибоко і свято вірити в ці сили. ... Зараз після такого великого історичного досвіду сумним і соромним є явище, що хтось комусь може допомогти, бо хто числить на посторонні сили, той програє, бо, хто хоче чужими багнетами забезпечити свою державу і суверенність нації, той остається без цієї самої держави і без національної суверенності" [10]. Окупаційна преса мала як загальноукраїнські, так і регіональні риси, адже окупанти використовували різноманітний матеріал для побудови міфологем,

здатних, на їхній погляд, вплинути на свідомість населення. При цьому використовувалися факти, які повідомляли про події, що справді мали місце в Україні у 1920 – 1930 рр. Проте правдива інформація про сталінські злочини інтерпретувалась у вигляді дезінформації і була спрямована проти "опори режиму" – єврейського населення. При цьому євреї поставали в образі неперсоніфікованого, колективного зла. У пресі називалися лише найбільш одіозні радянські лідери, євреї за національністю, наприклад Л. Каганович, який, на думку творців ідеологічних кліше, мав необмежений вплив на Й. Сталіна [11].

Із перших днів окупації було проведено заходи, спрямовані на створення технічних умов діяльності відповідних підприємств. Фактично заново було забезпечено роботу типографій. Без стінгазет і сільськогосподарських періодичних видань станом на 1943 р. на 30 жителів був один примірник газети [12, 17]. Понад 400 періодичних видань мовами народів СРСР кожного дня пояснювали населенню окупованих територій, що саме євреї, які "захопили" владу в країні, є їхнім справжнім ворогом" [13, 6]. При цьому зазначалося: "Населення не повинно забувати, що німецька кров принесла Україні звільнення" [14, 82]. Інструкція рейхскомісара України Е. Коха про запровадження цензури для місцевої преси ставила однозначне завдання перед окупаційними періодичними виданнями: "Вищим законом для української преси є писати так, щоб склалося враження, що найважливішим завданням німецького управління, являється лікування ран, нанесених країні більшовизмом. ... Преса повинна викривати всі елементи, які намагаються саботажем і нашіптуванням загальмувати творчу працю, оголошувати їх ворогами українського народу і наступати на ворожу пропаганду" [15, 7].

У тематиці публікацій окупаційної преси найповнішою мірою були відображені всі недоліки та прорахунки радянської влади, а також злочини, вчинені сталінським режимом щодо українського селянства. Однією з тез, що постійно використовувалась у публікаціях, було доведення факту, за яким при проведенні колективізації переважали не економічні, а політичні чинники. Колективізація суперечила психології та способу життя українського селянина, який завжди був власником [16]. Автори публікацій доводили: "Лихо, заподіяне селянству колгоспним ладом, таке велике, що в очах селян воно якось поглинало всі інші злочини, заподіяні населенню советською владою. Ось чому ставлення селянства до большевицької влади насамперед зв'язане з його ставленням до колгоспів. Люто ненавидячи колгоспи, воно ненавиділо й владу, що їх породила" [17]. Окреме місце в публікаціях окупаційної преси посідала тема голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, а також репресій, яких зазнало українське селянство: "Щоб побороти опір колективізації з боку селянства, Сталін наважився улаштувати штучний голод 1932 – 33 років, що охопив всю Україну. Справу вирішив хліб. При нормальному врожаї хліборобна Україна залишилася без хліба. Поїзди, навантажені пшеницею котилися й котилися на Північ, а НКВД і сільський актив витрушували по хатах останню квасолину, останню жменю кукурудзи. Лише одна частина населення не голодувала. Це були жиди. Вони постійно користувалися послугами

“Торгсін”, у крамницях якого було все, що хочете, з продуктових товарів. Але купити їх можна було лише за золото та чужоземну валюту. А в жидів не бракувало ні золота, ні доларів. Хто зможе забути ці роки? Хто може забути, як люди їли напівтрупні добитих ними опухлих братів, сестер, дітей? Хто викреслить із пам’яті роки, коли на базарах продавали холодець із людського м’яса і коли по вулицях валялися трупи і ніхто не звертав на них уваги, сподіваючись собі такої ж участі? Їхні НКВД тоді також були повні. І той, хто не вмирав голодною смертю, гинув від кулі...” [18]. Таким чином, українському селянству нагадувалися події 30-х рр. XX ст., коли в країні з ініціативи радянського керівництва було проведено заходи, які мали всі ознаки геноциду. Проте ця об’єктивна інформація об’єднувалася тезою про єврейське засилля в СРСР та євреїв як єдину соціально-політичну опору сталінського режиму. Тому за всі злочини сталінського режиму повинні були відповідати євреї. При цьому використовувалася расова теорія, згідно з якою євреї поставали як деперсоніфікована етнічна група, що підлягала фізичній ліквідації. Українці в нацистській пропаганді поставали як “арійський народ”, що страждав від “єврейського засилля” з часів Київської Русі. Ця теза стала центральною в ідеологічному обґрунтуванні геноциду, якого в цей час зазнавав єврейський народ в Україні. Трагічні для українського селянства проблеми сталінської модернізації, яких йому довелося пережити протягом 20-30 рр. XX ст., були спрямовані на вирішення практичних завдань з ідеологічного обґрунтування політики тотального знищення етносу, із яким українці прожили не одне століття. Таким чином, через активізацію етнічних стереотипів окупаційний режим намагався вирішити завдання політичного характеру. Проблему продовжували висвітлювати у пресі й напередодні визволення. Селянству нагадувалося про можливе повернення євреїв, а разом з ними і колгоспів: “Жидівські посіпаки умиваються святою дніпровською водою. ... Вони знову несуть нам колгоспне ярмо, знову хочуть глузувати над християнською вірою” [19].

Окреме місце в публікаціях окупаційної преси посідали повідомлення про відкриття місць масових розстрілів українського населення, проведених під час проведення політичних репресій у 30-х рр. XX ст. При цьому у жертвах українського селянства звинувачували євреїв. Як висновок, у публікації звучала традиційна теза-гасло: “Більшовизм – це розправа жидівства з арійськими народами” [20].

Нацистська модель окупаційної пропаганди враховувала необхідність роботи з українським населенням через систему спеціально підготовлених осіб, які мали тісні зв’язки з місцевим середовищем. Для виконання цього завдання готувалися відповідні кадри. Так, у м. Вустрау (неподалік від Берліна) був табір, у якому проходили підготовку так звані “агенти-пропагандисти”. Особи, підготовлені в цьому таборі, у 1943 р. були відправлені в Україну для проведення відповідної агітаційно-пропагандистської роботи серед українського населення. Пропаганду проводили і серед селянства. Головною метою цих заходів була активізація добровільного виїзду на роботу в Німеччину [21, 2, 3, 16, 17]. Одним із методів пропагандистської роботи було висвітлення проблем, пов’язаних з наявними в довоєнній УРСР колгоспами

[22, 16]. Направлення на роботу, “агентам-пропагандистам” рекомендували уникати публічних виступів, а проводити свою діяльність так званим “випадковим” методом серед різних груп населення [23, 38].

Пропаганда посідала важливе місце в системі заходів нацистської окупаційної адміністрації. Відповідно до цього, було створено систему пропагандистських відомств, які діяли в адміністративній системі органів влади цивільної адміністрації рейхскомісаріату України. Так, при районних та міських управах створювалися відділи пропаганди. Важливим напрямком роботи цих органів був збір матеріалів із місць про життя українців “за часів панування жидо-більшевицької влади на Україні” [24]. На відділ пропаганди Київської міської управи покладалося завдання видання книги “Жидо-більшовицьке панування на Україні”. Відповідно до цього, відділи пропаганди міських управ збирали матеріали про злочини сталінського режиму. Вони надходили з усієї України і зосереджувалися в Київській міській управі. Так, старости сіл Макарівського району отримали накази щодо виявлення випадків застосування репресій щодо українського населення у 20–30 рр., а також відповідних фактів позбавлення власності. Всі такі і схожі сюжети необхідно було надсилати до керівництва районних управ [25, 377, 380]. Тематика зібраних матеріалів в основному стосувалася злочинів сталінського режиму, вчинених ним проти українського селянства. Один із обвинувачених за ст. 58-1 КК УРСР, згідно з Протоколом допиту від 22 червня 1946 р., проведеного працівником Богуславського районного відділу КДБ, засвідчив: “Я був присутнім на нараді директорів і завідувачів шкіл Богуславського району, куди був запрошений і я як помічник інспектора праці. Нарada проходила в приміщенні відділу народної освіти. На цій нараді... сказав про те, що багато з учителів не закінчили збір матеріалів для складання антирадянської “історії більшовизму на Богуславщині” і тут-же став вимагати прискорення цієї роботи. Після чого сказав, що по с. Медвин закінчити цю роботу і представити всі необхідні матеріали повинен я. Після того, як була закінчена нарада, я підійшов до ... і запитав його, як мені проводити цю роботу. Він дав повний інструктаж, вказавши, що потрібно пройти по квартирах жителів села і шляхом опитування встановити, чим їх “образила” радянська влада, записати це, а також скласти списки осіб, розкуркулених і репресованих органами Радянської влади, а також скласти таблиці померлих. Все це, як він мені сказав, потрібно для складання антирадянської історії більшовизму на Україні” [26, 15, 16]. Загалом, працівники окупаційних органів влади, відповідно до своїх службових повноважень, повинні були виступати на публічних зібраннях, на яких було присутнє цивільне населення, а в своїх виступах одним із аргументів використовувати приклади з політики, що її проводив сталінський режим [27, 1, 49]. Таким чином, перед працівниками окупаційних органів влади поставала проблема особистого вибору у протистоянні двох тоталітарних режимів. Чужоземне нашестя на державу, на чолі якої перебував диктатор – тиран, неминуче створювало політичну та моральну дилему для всіх незадоволених, що перебували у свідомій опозиції до диктатури. Вони

мали вирішити: або, використовуючи переваги воєнного та політичного становища, боротися із системою, або ж виступити проти чужої агресії й внести свою частку в захист не тільки Батьківщини, але й режиму. Дилема виявилася ще складнішою, коли зовнішній ворог виявився таким самим тираном, що викликав відразу, і чия перемога неминуче могла призвести до політичного підкорення, економічної експлуатації та національного виродження [28, 136].

Необхідно зазначити ще одну проблему, яка стосується діяльності осіб, що відповідали за проведення пропагандистської роботи серед українського населення. Частина з них, яка працювала у відповідних окупаційних відомствах, виконувала подібні функції ще до війни. Так, інспектор шкіл Васильківської райуправи (Генеральний округ "Київ"), літературний редактор і коректор окупаційної газети "Васильківські вісті" до війни, у період масової колективізації в 1931 р., працював коректором-секретарем редакції Київської обласної газети "Пролетарська правда", а в 1934 р. – коректором в редакції газети "За темпи" м. Велика Дубечня Київської області [29, 4, 22, 85]. Редактор газети "Рідна нива" (м. Яготин), який до війни працював у редакції газети "За більшовицькі темпи", а також вчителем, переконуючи слідчого райвідділу МДБ у своїй відданості комуністичним ідеалам, свідчив про свою діяльність у період 30-х рр.: "Разом із цим я був чесним громадянином і доповідав про всі неполадки органам НКВД" [30, 13]. На жаль, такі випадки не були поодинокими. Матеріали архівно-слідчих справ, що містяться в ДА СБУ, вражають не стільки розмірами колаборації, скільки складом цих осіб, які віддано служили обом тоталітарним режимам. Очевидно, що своїми діями сталінський режим створив категорію осіб, здатних служити й окупантам, і будь-якому режимові, виправдовуючи при цьому його практичні дії. До того ж ці радянські громадяни не були суб'єктами сталінських репресій. Так, колишній член ВКП (б), письменник за професією, у довоєнний період був редактором кількох радянських газет, а в 1937 р. на особисте прохання М. Хрущова написав 15 брошур про досягнення радянської влади, у роки окупації не менш успішно працював у редакції газет "Хабнівські вісті" та "Дзвін волі" [31, 10–14, 37–40, 42, 59–62]. Згідно з Протоколом судового засідання військового трибуналу військ НКВС Київської області від 20 березня 1944 р., інший обвинувачений за аналогічною справою вказав: "Я прошу суд врахувати те, що я двадцять два роки пропрацював у радянській школі. Моєю життєвою зіркою було вчення Сталіна про людей і кадри. Я жодного разу не мав стягнень і завжди тільки заохочувався. І не міг я за два місяці переродитись і стати ворогом радянської влади. У редакцію я пішов працювати не добровільно. Я знаю, що це не варто радянського громадянина, це боягузтво, шкурництво. Але це не є антирадянські настрої" [32, 63].

Важливе місце в нацистській пропаганді посідали практичні заходи окупаційної адміністрації, спрямовані начебто на покращення життєвого рівня українського населення. Німецька пропаганда невпинно твердила про створення нового земельного порядку й достатку, який чекає селян після ліквідації колгоспного ладу. Проте реальність була іншою. Німецькі окупанти проводили щодо українців політику

геноциду, і система пропагандистських заходів не могла переконати населення в протилежному. Українське населення вважало, що сталінський режим після війни пом'якшить свою політику, а тому виникали чутки, що Й. Сталін обіцяв розпустити колгоспи, а німці намагаються їх зберегти [33, 75].

Отже, в окупованій Україні через систему органів влади, уповноважених на проведення пропагандистської роботи, було здійснено спробу використання тих негативних сторінок радянської дійсності, які справді мали місце в 20–30 рр. XX ст. Вони були залучені не лише для боротьби з попередніми політичними цінностями, а й для активізації етнічних стереотипів та відповідного ідеологічного обґрунтування політики Голокосту, що проводилася в окупованій німецькими військами Україні. Водночас сталінський політичний режим отримав відповідь на життєздатність власної ідеології і суспільно-політичної практики, від цінностей яких відмовлялася навіть частина його носіїв.

1. *Техника дезинформации и обмана* // Под ред. Я. Н. Засурского. – М.: Мысль, 1978.
2. *Ивлев И. А., Юденков А. Ф. Оружие контрпропаганды: Сов. пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941 – 1944 гг.* – М.: Мысль, 1988.
3. *Тяглый М. К вопросу об антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники* // Голокост і сучасність. – № 4. – 2002;
4. *Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений* / Под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М.: Фонд «Холокост», 2002.
5. *Коваль В. С. „Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма* / АН УССР. Ин-т истории. – Киев: Наук. думка, 1989.
6. *Центральный державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ).* – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 12.
7. *Левитас Ф. Холокост на Украине (по материалам украинских архивов)* / Проблемы Холокоста: научный журнал. – Вып. 1. – Запорожье: Премьер, 2002.
8. *Центральный державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ).* – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 108.
9. *ЦДАГОУ.* – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1063.
10. *Орієнтація на власні сили* // Останні вісті. – 1941. – 17 листопада.
11. *Таємниці кремлівського двору* // Дзвін. – 1941. – 12 грудня.
12. *ЦДАГОУ.* – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 146.
13. *Альтман И. А. Отрицание Холокоста: история и современные тенденции.* - М.: Фонд "Холокост", 2001.
14. *ЦДАГОУ.* – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1063.
15. *ЦДАГОУ.* – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 112.
16. *Сталінова брехня про колективізацію* // Іванівські вісті. – 1943. – 28 січня.
17. *Від колгоспів до одноосібних господарств* // Відродження. – 1942. – 20 грудня.
18. *Преса про Жовтень* // Відродження. – 1942. – 6 грудня.
19. *Наш обов'язок* // Дзвін волі. – 1943. – 16 грудня.
20. *Кошмарний більшовицько-жидівський злочин. – Масове вбивство 10000 українців* // Іванівські вісті. – 1943. – 29 червня.
21. *Державний архів служби безпеки України (далі – ДА СБУ).* – Ф. 6. – Спр. 69969-ФП.

22. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 73255-ФП.
23. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74543-ФП.
24. Оголошення відділу пропаганди Бориспільської районної управи // Українське життя. – 1941. – 3 листопада.
25. ДАКО. – Ф. Р-2003. – Оп.1. – Спр. 9.
26. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72736-ФП.
27. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69520-ФП.
28. Зарубінський О.О. Західна опінія про політичні настрої населення окупованої України на початку радянсько-німецького протистояння 1941 – 1945 рр. / Матеріали міжнародної наукової конференції “50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки” 4 – 5 травня 1995 р. Частина I. // Під ред. М. Вигovskyого, І. Дробота, І. Козловської. – К., 1995.
29. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68672-ФП.
30. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69988-ФП.
31. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72222-ФП.
32. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68672-ФП.
33. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 110.

В. О. Шайкан

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ В АГРАРНІЙ СФЕРІ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” ТА ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ

Проблема колабораціонізму на землях рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в роки Другої світової війни залишається однією зі складних сторінок історії нашої держави. Недослідженість цієї проблеми пояснюється тим, що за радянського часу на вивчення колабораціонізму було накладено табу. Територія рейхскомісаріату “Україна”, райони управління гітлерівської військової адміністрації також випали з поля зору зарубіжних дослідників, яким були недоступні радянські архіви.

Колабораціонізм – синтетичне соціально-психологічне явище-феномен, що має багато складових частин, які охоплюють усі сфери життя людей. Потребує спеціального дослідження й колабораціонізм в аграрній сфері, який мав місце на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони. З метою об’єктивного дослідження важливо зняти з цієї проблеми ідеологічну зашореність. Мета публікації – дослідити колабораціонізм в аграрній сфері на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони. Об’єкт вивчення – колабораціонізм, предмет – колабораціонізм в аграрній сфері України в період Великої Вітчизняної війни.

Як відомо, плани гітлерівців щодо України та її населення в роки Другої світової війни не виходили за межі грабіжницьких, і аграрна політика нацистів зводилася до тотального пограбування сільськогосподарських ресурсів та знищення більшої частини сільського населення республіки. Політика гітлерівського пограбування не виключала допомоги місцевих колаборантів. Відомо, що органи місцевого управління сприяли функціонуванню грабіжницьких заготівельних “організацій”, “товариств”, “фірм”, які проводили облік, вилучення, переробку сільськогосподарської продукції на окупованій території України. Від початку окупації до березня 1944 р. включно гітлерівці вивезли 9, 2 млн. т. збіжжя, 622

тис. т. м’яса, мільйони тонн інших продуктів [8, 535]. Німецькі фірми відновили роботу більшості цукрових, консервних, молочних, лікєро-горілчанних заводів, 172 бойні, 35 птахокомбінатів. Більша частина продукції цих підприємств вироблялася на потреби вермахту і населення Німеччини [11, 175]. Рейх планував вивозити з окупованих районів України щороку по 240 тис. тонн цукру, а з території СРСР – по 10–11 млн. тонн зернових культур, 400 тис. тонн олії. З цієї метою окупаційна влада вирішила не ліквідовувати колгоспну та радгоспну систему господарювання, а тільки перейменувати колгоспи на “громадські господарства”, радгоспи – на “державні маєтки”, якими нагороджувалися генерали та офіцери вермахту [12, 18].

Керівництво рейху протягом усього окупаційного часу спекулювало питанням стосовно права селянства окупаційної зони Сходу на приватне користування землею. Відомо, що на території Галичини, Криму, генерального округу “Волинь і Поділля” до кінця 1943 р. було визнано селянську земельну власність від 15 до 20 га. За планами окупантів, 10–20% колгоспів мали бути реорганізованими у “хліборобські спілки”, у яких селяни мали б власну землю. На території рейхскомісаріату і зони управління військової адміністрації ці наміри німців були реалізовані тільки частково. На території Волинської області німецька окупаційна влада відібрала у селян 187356 га землі і передала її 312 німецьким поміщицьким маєткам, а також тим, хто співпрацював з німцями [5, 1–4].

Непорозуміння між “ новою ” владою і колаборантами з числа колишніх “розкуркулених” радянською владою стосовно питання розподілу землі не було: окупанти прихильно ставилися до них [11, 409]. У більшості центральних, східних, південних регіонів рейхскомісаріату селяни і насамперед колаборанти отримали для індивідуального користування від 0,5 до 2–3 га і більше землі. На середину 1943 р. вже виникли приватновласницькі господарства. “Порядки”, встановлені окупантами в різних регіонах, відрізнялися залежно від суб’єктивних і об’єктивних факторів. Так, у деяких районах Полтавщини, щоб люди працювали по 15 годин щодня, окупаційна влада відбирала навіть присадибні ділянки, а в інших місцевостях цієї ж області, навпаки, німці дозволяли мати до 1 га землі, а хто бажав більше – ще стільки ж за селом [10, 147]. У громадських і державних господарствах спочатку зберігалася радянська система оплати праці та організація виробництва, норми поставок сільгосппродукції. Узимку 1942 – 1943 рр. у більшості районах рейхскомісаріату “Україна” та у військовій зоні окупаційна влада встановила такі натуральні податки, які мало чим відрізнялися від справжнього пограбування. У Прилуцькому районі існувало “напівколгоспне” господарювання, коли селянам для індивідуального господарства влада виділила по 1 га землі. Дехто із селян управлявся з двома і трьома такими наділами. На Дніпропетровщині селянам колгоспів було виділено для індивідуального користування по 0,5 га землі. У Комарівському й Ніжинському районах Чернігівщини землю частково було передано у “власність” селянам. Кожний господар отримав по 4–5 га польової землі, а також город розміром до 1 га. Місцева влада навіть залишила “резерв” землі для тих колаборантів, хто “повернеться після війни додому” [10, 143–146]. На